

В. М. МОЙСІЄНКО

КОГО НАЗИВАЛИ «ЛЮДЬМИ РУСЬКИМИ» НА РУСІ ТА НА ПОСТРУСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УТВОРЕННЯХ?

(До історії вживання народоназви та мовоназви «руський»

в україністиці, білорусистиці та русистиці)

У статті на численних прикладах із писемних пам'яток різних часових періодів проаналізовано вживання етнономена «русин», лінгвономена «руська мова/язик» та етноатрибутива «руський». Підтверджено цілковите незбігання, лексичне й фактичне, при використанні таких номенів для називання предків білорусів, українців, росіян і відповідно мов цих народів у різні часи їхніми сучасниками та, починаючи від XIX ст. й дотепер, передовсім російськими науковцями.

Ключові слова: назва мови, назва народу, етнічна свідомість, русин, руський, історична діалектологія.

Велике князівство Литовське (ВКЛ) — унікальне в своєму роді геополітичне утворення з дивовижним поєднанням і вживанням у рамках однієї держави культур, звичаїв, мов кількох десятків народів, причому генетично неспоріднених. За вдалим окресленням Н. Морозової та С. Темчинаса у ВКЛ цього періоду співіснували три світи: *Slavia Orthodoxa*, *Slavia Romana*, *Slavia Musulmana*¹. У різних місцевостях ВКЛ звучало живе слово: білоруське, українське, польське, російське; литовське, латиське; на ідиш, німецьке; вірменське; караїмське, татарське (кипчацьке). Не всі названі мови мали писемний вияв у князівстві. Наразі маємо документальні підтвердження, що жителі ВКЛ за різних обставин писали: *по-руськи* (*по-просту*), *по-польськи*, *по-чеськи*, *по-церковнослов'янськи*, *по-грецьки*, *по-латинськи*, *по-давніоєврейськи*, *по-арабськи*. Між письмом і мовою не завжди була пряма тотожність: відомі приклади відображення латинкою тогочасної української мови, кирилицею — польської, арабським письмом — білоруської. Згадані вище мови мали різне соціальне навантаження, стан і статус. Найбільшого поширення набула «руська», яка й стала офіційною при княжому дворі на тривалий час. Кульмінацією її поширення й розвитку

¹ Морозова Н.А., Темчин С.Ю. Об изучении церковнославянской письменности ВКЛ // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne* 2. / Red. S. Temčinas. — Kraków, 1997. — С. 24.

можна вважати XVI ст., коли цією мовою було написано найважливіші урядові документи, зокрема Статути ВКЛ, а також перекладено з інших мов тексти Св. Письма. «Руська мова/язик» була мовою відповідно «людей руських». Хто такі ці «руські» люди? Ким вони себе вважали? Як називали своїх сусідів? Як сусіди називали їх? Де закінчувалися для *русинів* після розпаду Русі «свої» і починалися «чужі»?

До кого, наприклад, звертався білорус Василь Тяпинський у своїй Передмові до перекладу Євангелія 1580² р.: «Рад покажоу мою вѣроу, которую маю, а звлаща народоу своємоу роускому...»?³ Письма, мовлення та звичаїв якого народу не повинні забувати сини українського шляхтича Василя Загоровського, про що йдеться в його заповіті 1579 р.: «Также, абы писма свого руского и мовенья рускими словы и ѡбычаевъ цнотливых и покорныхъ русских не забачали...»?⁴ Для науковців, які досліджують суспільні відносини цього періоду у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій відповідь очевидна в одному: Тяпинський звертався до своїх одноплеменців білорусів або щонайменше до білорусів та українців — русинів чи людей руських — водночас; Загоровський мав на увазі письмо, мову й звичаї своїх одноплеменців українців або щонайменше українців та білорусів — русинів чи людей руських — водночас. Не було неоднозначності для сучасників цих творів. Не було її й пізніше, доки не втрутилася в процес етноідентифікації «русинів, руських» третя сила — росіяни та російська наука. Відтоді всі «руські» автоматично стали «руськими». Звичайно, це термінологічний нонсенс, але ще дотепер багатьом ученим, особливо на Заході, доводиться серйозно доказувати, що русин (білорус) Тяпинський у 1580 р. та русин (українець) Загоровський у 1579 р. так пишучи, очевидно,

² Серед науковців щодо часу друку цього твору на сьогодні однастайності немає. Білоруський дослідник І. Клімаў допускає, що «Євангеліє» могло бути видрукуване в період між 1551–1580 рр. 1580 рік можна вважати умовною датою виходу праці. Див.: Клімаў І.П. Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага. — Мінск, 2012. — С. 33.

³ Предмова. Василей Тяпинскій зацной монархии словенской, а звлаща богобойным; ласка и покой от бога отца и пана нашего Исуca Христа // *Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare / herausgegeben von Heorhi Halenčanka*. — 2005, Ferdinand Schöningh, Paderborn. — С. 1 факсиміле.

⁴ Загоровський В. Духовное Завѣщание // Українська література XIV–XVI ст. — К., 1988. — С. 171.

менше за все думали про росіян (москвинів), з якими в ці часи велися постійні війни. Світова ж історична й філологічна наука ще й зараз значною мірою послуговується «базовими» російськими поняттями й термінами, виробленими в XIX–XX ст. Наприклад, усім відома Литовсько-Руська держава стараннями росіян стала «Литовско-Русским государством». Перекладаючи цю назву, європейці вже не бачили в ній місця білорусам і українцям, оскільки етноатрибутив «русский» однозначно ототожнюється лише з одним народом — росіянами. «Как самостоятельный процесс история Литовско-Русского государства поражает противоположностью своего направления и своих результатов по сравнению с историей другого русского государства — Московского»⁵. То скільки було «Русских государств»? Це міркування вченого XIX — поч. XX ст. акад. М. Любавського, виученого й вишколеного на імперських традиціях. Але мало змін у підходах до трактування термінів *Русь*, *руський* відбулося й після розпаду СРСР. В «Большом энциклопедическом словаре» (1997) стаття *Русь* подана так: «РУСЬ (Русская земля), назв. гос. образования вост. славян 9 в. на ср. Днепре, распространившееся на всю территорию Киевской Руси. В 12–13 вв. Р. — назв. др.-рус. земель и кн.-в. Возникают назв.: Белая Р., Малая Р., Черная Р., Червонная Р. и др. Термин “Р.” закрепляется за землями сев.-вост. терр. быв. Др.-рус. гос-ва и становится основой понятия “русские”»⁶. Чи мали взагалі до *Русі* й до *руських людей* на основі російських наукових досліджень стосунків українці й білоруси? Російський академік В. Іванов без будь-яких застережень щодо назви країни «Русское государство» констатує: «Граница между белорусскими и русскими говорами является размытой, что обычно объясняется борьбой между Великим Княжеством Литовским и Русским государством, при которой земли, лежащие между ними (как Смоленская)

⁵ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — СПб., 2004. — С. 34–35.

⁶ Большой энциклопедический словарь. — СПб., 1997. — С. 1042.

неоднократно переходила из рук в руки»⁷. Чому з цим «Русским государством» руські люди ВКЛ постійно вели війни? Найновіші наукові розвідки російських учених подають найдавнішу історію Росії у такому ж дусі. Б. Флоря, пишучи про самосвідомість східних слов'ян у XII–XV ст., стосовно білорусів зауважує: «Этнонимом, обозначавшим белорусов в отличие от их иноэтничных соседей, оставался старый традиционный — “русский”»⁸. Справді, таким етнонімом був «руський», але ніяк не «русский». Доктор історичних наук Л. Столярова в статті «Письменность Древней Руси» констатує: «Самыми ранними кодексами русского извода ученые считают Архангельское Евангелие 1092 г., Галицкое Евангелие 1144 г.» ... або «Наиболее древней дошедшей до нас пергаменной рукописью, написанной на Руси и имеющей точную дату создания, является Остромирово Евангелие 1056–1057 гг. Этот кодекс, переписанный дьяконом Григорием для новгородского посадника Остромира-Иосифа, долгое время считался не только самой древней точно датированной русской, но и самой древней сохранившейся точно датированной славянской рукописью»⁹. Для російських учених Остромирове Євангеліє — пам'ятка російської писемності? Чи мають стосунок до пам'ятки, написаної в Києві, українці? На жаль, як справедливо зазначає С. Плохій, «...спроби відшукати в історії ВКЛ вестернізованих “русинів” у поєднанні з неспроможністю російськомовних науковців термінологічно відрізнити “русинів” ВКЛ від представників сучасної російської нації будуть і надалі ускладнювати дослідження політичної і культурної історії цього регіону»¹⁰. Від себе додамо, що ускладнюються в річищі такого наукового підходу й дослідження мовної історії.

⁷ *Иванов В. В.* Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского, <http://www.kogni.narod.ru/gediminas.htm> з покликанням на: Русская диалектология / Под ред. П. С. Кузнецова. — М., 1973.

⁸ *Флоря Б. Н.* Исторические судьбы России и историческое самосознание восточных славян в XII–XV вв. (К вопросу о зарождении восточно-славянских народностей) // Славяноведение. — 1993. — № 2. — С. 43.

⁹ *Столярова Л. В.* Письменность Древней Руси // Российская корона: князья, цари, императоры. — Б. м., 2009. — С. 40.

¹⁰ *Сяргій Плахій.* Рускі Вавілон. Дамадэрныя ідэнтычнасці ў Расіі, Украіне і Беларусі. — Смаленск, 2014. — С. 82.

Отже, хто на поструських землях (після розпаду Русі) був *русином* чи людиною *руською*? І кого загалом називали *русином* чи людиною *руською*?

Про окремішність етнічну й мовну можна говорити тоді, коли людина, носій мови, усвідомлює свою єдність з одноплемінцями, і як наслідок, що вони розмовляють окремою від інших мовою. Це з одного боку. З іншого ж — цей етнос мають виокремлювати й усвідомлювати його окремішність інші народи. Тобто, має бути автоідентифікація (самоідентифікація) й алоідентифікація (чужа ідентифікація) певного етносу. В. Німчук зауважує, що мовна свідомість моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої¹¹. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий само вік, як його етнічна самосвідомість. Життя племені, етносу, нації не буває безслідним. Кожен народ по собі залишає спадок: культурний, звичаєвий, мовний. Народ не може бути в історії непоміченим. Етноси, виділяючи іногородців, згадують про них, оцінюють їх, а їхні міжлюдські контакти залишають по собі мовні вияви — запозичення з мови до мови.

Звернутися до окресленої проблеми підштовхнули й інші запитання, які виникли в процесі наших діяхронійних студій над мовою поліщуків у різні хронологічні зрізи, відповіді на які й досі немає: 1) коли з людини руської виокремився *українець* та *білорус*? 2) як в інших навколосхіднослов'янських мовах представлені в найдавніші часи (від XI до XVII ст.) білорусизми, українізми, росіїзми? 3) чому, виводячи витoki російської мови від Русі (древнерусский язык), ніхто не навів щонайменше до XVIII ст. прикладів російських (нецерковнослов'янських) запозичень в інших слов'янських мовах? Низка цих та й інших запитань щодо етномовної ідентифікації предків сучасних білорусів, українців та росіян у славістиці досі залишаються дискусійними.

Свої міркування вибудовуємо на основі таких засад.

¹¹ Німчук В.В. Аспекти дослідження етноглогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. — К., 1995. — С. 74.

старослов'янською (церковнослов'янською) мовою культу сприяли виробленню чуття певної одності. Але жителі давньої Русі і їхня мова ніколи не були монолітом. У ній зберігалися як субетноси старі елементи племінного походження, консолідувалися нові протоетноси з протомовами¹⁴. Після ґрунтовних лінгвістичних досліджень Ю. Шевельова, А. Залізняка, Г. Півторака, Ф. Клімчука, С. Ніколаєва та ін. питання про давньоруську мовну єдність не стоїть. Після розпаду праслов'янської мови-основи щонайменше мовно виокремилися (принаймні, до занепаду зредукованих) новгородці та поліщуки. Про єдину висхідну для білорусів, українців та росіян «давньоруську народність» у сучасному слов'янознавстві загалом не йдеться.

І. Потрактування в спеціальній літературі етнономена «русин» та лінгвономена «руська мова/язик». Значення та контексти.

Українська мова.

Іменник *русин* у пам'ятках української мови — це назва українця феодальної доби, що засвідчено в пізніших списках «Повісті временних літ» (далі ПВЛ), «Руській правді» (далі РП): «аще боудеть роусинъ, либо гридинъ, либо купчина, либо Абетникъ, либо мечникъ, аще изъгои боудеть, либо словенинъ»¹⁵; в оригіналах — від 1369 р.: «аже побѣгнеть русинъ а либо руска или во львовъ... выдати его»¹⁶. Невідомим автором-патріотом у творі «Слово. на покро(в) сѣтя бѣа приснодвы мѣи» *русином* названо Андрія Юродивого: «Страшно и дивно естъ братия. видіниє. стого оца андрія роусина. што вродливимъ именов... бо хса ради. и его вчника стого ефифания. грека». Слово вміщене в Четї 1489 р.¹⁷ В українських перекладах ПВЛ, РП етнонім *русин* послідовно збережено. Немає потреби його перекладати. У словництві сучасної української мови *русин* — «назва,

¹⁴ Німчук В.В. Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. — К., 1995. — С. 78.

¹⁵ Руська правда, <http://litopys.org.ua/novglet/novg15.htm> (доступ 26.10.2015).

¹⁶ Словник староукраїнської мови XIV–XV т. / Ред. Л.Гумецька, І. Керницький. — Т. 2. — К., 1978. — С. 308.

¹⁷ Німчук В.В. Українська Четя 1489 року. — Житомир, 2015. — С. 32.

похідна від Русь, на визначення людини, приналежної до Руси, руського народу...»¹⁸. У словниках радянської доби *русини* — це «стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України»¹⁹.

Прикметник *руський* виявлено в українських пам'ятках від XI ст. (Ізборник Святослава 1076 р.) із значенням «який стосується Русі»:

«□□□□**а**□□ □□□□□□□ □□**а** □□ □**ѣ**ѣ < **ѣ** □ □ □ > □**ѣ**□□ □□□

□□□□□□**ѣ** □□**а**□□ □□□□□□□ □**ѣ**□□**а**: □□□□□²⁰; (ПВЛ) із

значенням «руський нарід»: «како законъ ѿтиде блгдѣтъ ꙗже и истина. всю землю исполни. и вѣра въ всѣ языки ꙗ простреса. и до нашего языка роускаго. и похвала кагалноу нашему влодимероу»²¹. У текстах XIV–XVII

ст. цей термін існував у низці фонетичних варіантів: *руский, рускии, роускии, роуский, русскіи, руски, роуски, руськии, рускіи, роускы, рускыи, русьскыи, рускій, руський, русскый, рускій*. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. фіксує етноатрибутив *руський* в 11-ох різних фонетико-правописних варіантах та 61-й граматичній формі у чотирьох значеннях: «1) який стосується східнослов'янських земель, що входили до складу Королівства польського і Великого князівства Литовського; 2) давньоруський; 3) який стосується східнослов'янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського; 4) у значенні іменника середнього роду»²². В українських лексиконах пізнішої доби відбувається переосмислення значення цього слова. У Словнику за редакцією Б. Грінченка: «1) Въ Галиціи и Буковинѣ: малорусскій, украинскій. 2) Великорусскій. 3) Великороссъ»²³. В Словнику української мови (1971–1980): «1. Те саме, що російський'. 2. Прикм. до Русь. 3. зах. заст.

¹⁸ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. / Ред. В. Кубійович. — Л., 1998. — Т. 7. — С. 2644.

¹⁹ Словник української мови. В 11-ти томах. — К., 1971–1980. — Т. VIII. — С. 911.

²⁰ Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. — М., 1965. — С. 701.

²¹ Німчук В. В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. — Київ-Житомир, 2015. — С. 39.

²² Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — Знач. праця. — С. 308–309.

²³ Словарь української мови Бориса Грінченка. — К., 1997. Репринтне видання. — Т. IV. — К., 1909. — С. 89.

Український»²⁴. В академічному виданні Словник української мови (2012 р.) подано два значення: «1) Який стосується Русі. 2) *заст.* Український»²⁵. Подальші українські лексикографічні видання цей етноатрибутив з *Росією*, належністю до *російського* не пов'язують: «1) Прикм. до Русь. 2) *іст., зах.* Український. 3) *Руське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця на Україні в 15–18 ст.»²⁶; «*руський* — український»²⁷.

Білоруська мова.

Русін «Назва українцяў заходнеукраїнскіх зямель, якая мела найбольшае распаўсюджанне у час іх знаходжання пад аўстра-венгерскім гнетам»²⁸.

Рускі «1) Які мае адносіны да Русі, Расіі. 2) Які мае адносіны да рускіх, належыць ім»²⁹.

Російська мова.

У російських історичних лексиконах етнономен *русин* засвідчено від XIII ст. із семантикою 'русский' у грамотах Новгород та Смоленська, де на той час жила *русь*, *русини*³⁰. Примітно й те, що ілюстрація цієї лексеми за XVI ст. в «Житии св. Стефана епископа Пермского ...» має такий зміст: «подобаше вамъ мене послушати ... паче нежели одного русина, паче (ж) москвитина»³¹. Тобто, жителі Московії знали *русинів*, і знали *москвитинів*. Для укладачів словника такими само «рускими» є й літописні *Русцы* часів руського князя Володимира: «И приѣха Володимѣрь, ѣха во пѣспю ко сѣби Бѣи, и созва бояры володимѣрскыя... и мѣстичѣ русци и нѣмцѣ, и повелѣ передо всеми чести грамоту братну»³². У всіх російських виданнях ПВЛ етнономен *русин* перекладається винятково — «русский». Наприклад, у

²⁴ Словник української мови. — Зазнач. праця. — С. 913.

²⁵ Словник української мови. / Відп. ред. В. Жайворонок. — К., 2012. — С.1015.

²⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Ред. В. Бусел. — К., 2007. — С. 1280.

²⁷ Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах / Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. — К., 2003. — Т. 3. — С. 222.

²⁸ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 тт. / Рэд. К. Атраховіч. — Мінск, 1977–1980. — Т. IV. — С. 728.

²⁹ Тлумачальны. — Зазнач. праця. — С. 729.

³⁰ Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. Богатова. — М., 1997. — Т. 22. — С. 259.

³¹ Там само.

³² Словарь русского языка XI–XVII вв. — Зазнач. праця. — С. 260.

виданні за 1999 р. акад. Д. Лихачов за 1051 р. так переклав російською мовою фрагмент давньоукраїнського тексту: оригінал — «постави Ярославъ. Лариѡна митрополитомъ. русина.»; переклад «Поставил Ярослав Иллариона митрополитомъ, русского родом»³³. Найдавніші приклади вживання етноатрибута *руський* в російській мові взято з руських київських /Ізборник 1076, ПВЛ, РП/ та руських новгородських /Новгородська кормча 1282/ текстів. Щоправда, в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» укладачі від гасла *русский* відсилають читача до *русский*, хоч до XVII ст. прикладів такого орфографічного запису із російських пам'яток не наведено. Пізніше, коли московські князі самі протитулювали себе царями всея Русі (Іван III — государь и самодержецъ всея Руси), цей етноатрибутив починає закорінюватися і в текстах, створених на теренах Московії³⁴.

Виявлені в білоруських та українських пам'ятках ілюстрації дають розуміння тотожності щодо мов «руська=українська», «руська=білоруська», «руська=білоруська=українська».

Тексти з білоруських та литовських земель.

Перекладена білорусом Франциском Скориною «Біблія руска...» (1519 р.), створена «к наученню людемъ посполитымъ руского языка», «своєму прироженому рускому языку к науце всего доброго»³⁵.

Обґрунтування Василя Тяпинського в передмові до свого двомовного Євангелія: «зъ євѣлїи ... сума закону божего, которая з словенского, абы имъ теж и их власнымъ єзыкомъ роускимъ, в друокоу вышла»³⁶.

Королівська уставна грамота віленським православним громадянам 1589 року постановляє: «Въ школѣ теж братской дѣтей братѣи уписноѣ и убогихъ сиротѣи языка и писма Руского, Греческого, Латинського и Польского накладомъ брацкимъ дармо учити повинны...». Відповідно до

³³ Лихачев Д.С. Повесть временных лет. Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева. / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. 2-е изд. испр. и доп. — СПб., 1999. — С. 205.

³⁴ Словарь русского языка XI–XVII вв. — Знач. праця. — С. 260. Див. ще: Флоря Б. Н. — Знач. праця. — С. 49–50.

³⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI. — С. 428.

³⁶ Предмова. Василей Тяпинский ... — Знач. праця. — С. 1 факсиміле.

«коли ...богъ милосердный дасть въ своемъ языку рускомъ [...] науку досконалую [...] науки латинського писма добре учить» (І.Потій). «Бо як же вѣдати мають, коли писма и книгъ светыхъ отецъ до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку Рускомъ не маемъ, а чужимъ вѣрити не хочемъ» (Вільна, 1595); «...а мы, православне, языкомъ руским Бога Богом называемо» (Вільна, 1600)⁴³. Напрочуд показовою така мовна опозиційність виявлена в післямові до Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.), де зазначено, що ця пам'ятка «прекладана изъ языка бльгарского на мовоу роускую. то для лепшо(г)[о] вырзоумленѧ людюу хр(с)тіанского посполитого»⁴⁴, а також у передмові перекладу Учительного Євангелія (1616 р.) Мелетієм Смотрицьким, де про *словенську* мову вже йдеться як про таку, що фактично блокує доступ до знань, відкритих через *руську мову*: «То(т) ко(ш)то(в)ныи а пє(в)ны(и) в Єн(г)їи Учите(л)но(и) Слове(н)ского ызька скритостю закопаны(и) кле(и)но(т), тепе(р) за ласкою и помо(ч)ю Бжею) Рѣского ызька пона(т)є(м) ѡ(т)копаны(и), и до пє(р)шого пожи(т)кѧ и оужива(н)на преве(д)єны(и) и поданы(и)...»⁴⁵.

У писемних текстах маємо досить свідчень розуміння українцями й білорусами рідної мови як сутності та ототожнення її в багатьох випадках зі своєю «руською» мовою, що виражається в назвах «прирожоный», «свой природжоный», «свой власный».

Уперше натрапляємо на цей концепт у реформаторських виданнях Франциска Скорини 1517 року, «виложених на руский язык», мета яких послужити своїй суспільності «к наученню людемъ посполитымъ руского языка», «своему природженому рускому языку к науце всего доброго»⁴⁶. Стрижневим є поняття *прироженого* у петиції української шляхти київського соймака до польського короля Стефана Баторія 1570 року, де короля

⁴³ Там само.

⁴⁴ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. / Підгот. до вид. І.Чепіга. — К., 2001. — Арк. 392, 481 зв.

⁴⁵ *Титов Хв.* Матеріяли до історії книжної справи на Україні в 16–18 вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. — К., 1924. — С. 324.

⁴⁶ *Грушевський М. С.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. — К.–Л., 1912. — С. 52.

прошено «...абы листы сеймове, универсалы, констытуцѣи и кожда справа подле обетницы и привилію (sic!) его королевское милости, при сконченю унеи выданого не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и єзыком до земли киевское писаны и выдаваны были, кгдаж з млодости иншого писма оцове наши учити нас не давали, одно свого приржоного руского...»⁴⁷.

Надзвичайно важливі міркування щодо необхідності навчання руських дітей (у цьому конкретному випадку йдеться про білоруських) рідною мовою та можливість читати й слухати цією ж мовою Святе Письмо висловив Василь Тяпинський. У передмові до Євангелія, переконуючи одноплемінців, що Слово Боже найкраще можна зрозуміти лише рідною мовою, наводить приклади перекладу Святого Письма іншими народами: «...над всех на свете хрѣтянских народов, в слове божьемъ прозрѣвши сами одни толко того были доказали, же подлуг науки апльское своим влосным єзыком от давного часу слово боже выложили, имели и нам zostавили. В чом иные вси народы их прикладом ледве се аж за tych наших веков обачили и до того ... пришли, же слово божье з латинських и иных писмъ своим теж єзыком приржоным перекладати и читати почали»⁴⁸.

Вершиною усвідомлення своєї мовної окремішності руські люди /білоруси й українці/ виявили в урядовому документі. Наскрізним є вживання цього лінгвономена в урядовій документації, зокрема в Статуті ВКЛ 1566 року: «...а писа(р) зе(м)ски(й) по руску маєть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати а не инъшы(м) языко(м) и словы...»⁴⁹.

Отже, наведений матеріал однозначно демонструє розуміння предками українців та білорусів, тобто *людьми руськими*, щонайменше в XV–XVI ст. важливості й необхідності впровадження в освіту та богослужіння рідної мови: *языка приржоного, свого єзыка, власного єзыка*, який ототожнювався русинами з «руским языком». Слушні міркування Ірини Фаріон варто

⁴⁷ Там само. — С. 43.

⁴⁸ Предмова. Василей Тяпинскій ... — Знач. праця. — С. 5 факсиміле.

⁴⁹ Статути ВКЛ. У 3-х тт. — Т. III. — Статут ВКЛ 1566 року. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса, 2003. — С. 35.

доповнити, що термін-концепт «руська мова» стосується не лише предків українців, але й значною мірою білорусів: «Термін *руська мова (язык)*, і зокрема, етноатрибутив *руський* в історії української /та білоруської — *В.М./* мов відіграє роль терміна-концепта, з допомогою якого простежуємо еволюцію етнічної свідомості предків українців /та білорусів — *В.М./* та провідну роль у цьому *рідної мови*. На хвилі реформаційних рухів пізнього Середньовіччя і в контексті складних суспільно-політичних обставин відсутності власної держави *руська мова* стає креативною опозицією до церковнослов'янської /словенської/ та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнічної самосвідомості руських людей /українців та білорусів — *В.М./* зі своєю мовною картиною світу»⁵⁰.

Нам невідомі свідчення тогочасних (XV–XVI ст.) мислителів, письменників, діячів церкви з-поміж росіян (москвинів), які б протиставляли лінгвономен *руський*=рідний — *словенський*=чужий. Навпаки російські мислителі *прирожденный язык* розуміли інакше: московський вигнанець Андрій Курбський, не поділяв реформаторських поглядів перекладу священних книг народними мовами, наполягаючи натомість на «*прирожденному языку словенскому*»⁵¹. Щоправда, подеколи про побутування такого погляду свідчать суголосні міркування й серед українців /З.Копистенський/: «Єст заправды и то межи иншими непосполитаа южъ Вщ Кн (ж) Мл(с) природжоный свой славенскій Діалектъ або азикъ любишь и выславдешъ, и силъ егщ, розъмѣючи, радъ книги тогщ ДіалектѸ читаешъ и многи(х) до читаа и коханъа сѧ в нем побѣжати рачишъ»⁵².

Зауважимо, що в Московському князівстві атрибутивом *русский* (*русский*) при означенні літературної мови позначувало *церковнослов'янську* мову, себто *русский* і *словенский* — це термінологічні синоніми: «Слышах тебе по руски поюща... стих Богоматере» /пам'ятка XVII ст./⁵³. Написаний у

⁵⁰ Фаріон І.Д. — Зазнач. праця. — С. 200.

⁵¹ Грушевський М.С. Культурно-національний рух ... — Зазнач. праця. — С. 81.

⁵² Фаріон І.Д. — Зазнач. праця. — С. 138-139.

⁵³ Словарь русского языка XI–XVII вв. — Зазнач. праця. — С. 260.

Києві 1626 року рукопис «Катехизису» Лаврентій Зизаній повіз до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом Філаретом. Після дискусії з теологічних питань книгу було перекладено зі староукраїнської на церковнослов'янську мову й 1627 року надруковано в Москві⁵⁴. Такий стан справ тривав ще й на початку XVIII ст.: «Літературиний стиль петровської епохи, не зважаючи на змішаний склад, продувжував бути й називатися “славенський”. Між “российским диалектом” и “славенским языком” ставлено нерідко знак тотожності»⁵⁵.

Тоді як в українському та білоруському мовному просторі *руський* і *словенський* — це антоніми. Промовисто свідчить про це міркування Афанасія Филиповича, висловлене у його «Диариуші» (1646 р.). Автор відрізняє *славенскую* мову від *рускои* так само, як поляки — польську мову від латинської: «з'ты(х) причинъ щ(д) едного гре(ц)кого Рѣ (с) **словенки(м)** и **рѣски(м)** а поляки **лати(н)ски(м)** и **по(л)ским языко(м)** ведлѡгъ народѡ и potreby литер(л)но кни(г) заживаючи двоякѡю якобы вѣрѡ чинили...»⁵⁶. Тут варто зауважити, що русини (українці та білоруси), вживаючи словосполучення *руське письмо*, мали на увазі зрозуміле кириличне. Тому кириличні тексти XV–XVII ст. з Києва, Луцька, Львова, Вільно, Полоцька не потребували додаткової ідентифікації, адже писані *письмом руским*. У річищі зазначеного наведемо цікавий факт із книги Пінського гродського суду 1662 р. Про мову документа, поданого в місцеву канцелярію, писар занотував: «подаць ... грамоту руским московским писмом»⁵⁷. Очевидно, йшлося не стільки про окрему графічну систему, скільки про іншу мову.

⁵⁴ Німчук В.В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматіка словенска» Л.Зизанія // Лаврентій Зизаній. Граматика словенська. / Підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука. — К., 1980. — С. 19. Чи не найдавнішим свідченням усвідомлення протиставлення російської мови як живомовної церковнослов'янській знаходимо в другій половині XVII ст. в писаннях протопопа Авакума, який, звертаючися до царя Олексія Михайловича, зауважував: „Воздохни-тко по-старому... добренько и рцы по русскому языку... Говори своим природным языком, не унижай ево и в церкви, и в дому, и в пословицах” див.: Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. — М., 1982. — С. 42–43.

⁵⁵ Виноградов В.В. Зазнач. праця. — С. 85–86.

⁵⁶ Анічэнка У.В. Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. — Мінск, 1969. — С. 232.

⁵⁷ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. — Вильна, 1909. — Т. 34. — С. 233.

III. Сприйняття та називання росіян (москвинів) іноземцями та русинами (українцями й білорусами).

Термін *русин*, *людина руська* упродовж усієї історії українського народу від X до XVIII ст. (а на західноукраїнських землях до XXI ст.) був притаманний Україні та українцям. Білорусів він стосувався щонайменше до XVII ст. — за час їхнього спільного життя з українцями в Русі та ВКЛ. Росіян етнономен *русин* не стосувався взагалі й у Московській державі не вживався. Етноатрибутив *русский* від XVI ст., *русский* від XVII ст. поширюється й у Московії. Однак ще впродовж кількох століть /до XVIII щонайменше/ для всіх навколишніх народів — українців, білорусів, поляків, татар, литовців, німців, волохів ... вони залишалися *москвинами* чи *московитами*. До XVIII ст., а подекуди й пізніше російські землі послідовно протиставляли українським та білоруським: Русь /Україна й Білорусь/ — Московія /Росія/. О. Гваньїні у відомій «Хроніці Європейської Сарматії» послідовно виділяє Русь і Московію. У виданій у 1578 р. латинською мовою ця книга називалася «Sarmatiae Europaeae description, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur» (Опис європейської Сарматії, який охоплює Королівство Польщі, Литву, Самогітію, Русь, Мазовію, Прусію, Померанію, Лівонію, також Московію і частину Татарії)⁵⁸. У краківському виданні 1611 року книга мала таку назву: «Kronika Sármaeyey Europskiey, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkiemi Páństwy, Xięstw, y Prowincyami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tátárow»⁵⁹. П. Халепський в описі подорожі до Москви через Україну 1654 р. Україну називає землею русів, країною козаків; Росію — країною московською, землею московитів: «...бо в країнах козацькій та московській існує звичай...»; «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису...»; «Ми перетнули

⁵⁸ Мицик Ю.А. Вступ // Олександр Гваньїні. Хроніка Європейської Сарматії. Переклад о. Ю.Мицика за виданням: Alexander Gwagnin. Kronika Sarmacyey Europskiej (Kraków, 1611). — К., 2007. — С. 9.

⁵⁹ Олександр Гваньїні. Хроніка Європейської Сарматії. Переклад о. Ю.Мицика за виданням: Alexander Gwagnin. Kronika Sarmacyey Europskiej (Kraków, 1611). — К., 2007. — С. 34.

Богушевои Роман Москвитин» /1561/⁶⁵; «Ся то розумѣет о всих иных аньтихрестех, яко и на москве хот не знаныи, але славьныи»⁶⁶; «то(т) же урядник [с] слугами ..., которые не идучи на послугу е(г) к(р) м(л) пѣнашо(г) мѣсти до Москвы ...»⁶⁷; «ѣдучи на слу(ж)бу жо(л)не(р)скую, zostavi(в) єсми мо(с)ко(в)ку свою у пана Крыштофа Вина(р)ского»⁶⁸; «Пань Миха(и)ло поведиль, и(ж) с тыхъ люде(и), которы(х) на списку ему да(л), тре(х) човеко(в) в него нетъ: ѡдинъ вме(р), а други(и) втонуль, а трети(и) на Москве, а и ѡ иныхъ не вемъ...»⁶⁹, «ѡнъ держить частъку имения ... дя(д)ка нашего князя Ю(р)я Гли(н)ского, которы(и) седи(т) по(и)манъ на Москве»⁷⁰. Етноатрибутив до назви держави *Москва*, *Московія* був відповідно – *московський*: «и нашего посла послали єсмо посполъ зъ московскимъ послом»⁷¹; «kniazia w̃go moskiewskiego»⁷²; «ktorz do cara Moskiewskiego udał się w protectiã»⁷³. Для В.Тяпинського *русин* пов'язувався з *Руссю*: «зъ их зпосре(д)коу русинъ их имъ своєи руси оуслуугуючи»⁷⁴, а коли йдеться про інші народи, де Слово Боже відоме слов'янською мовою, то виділяє автор і москвинів: «которое не ѡдно въ их /в Руси — В.М./, але и по всѣ(х) црѣва(х) сербски(х), моско(в)ски(х), волоски(х), бульга(р)ски(х), ха(р)вацких і ины(х) чтут»⁷⁵. Москвитинами названо російських військових під час нападу на Мстиславль у 1654 р. в записках до актової книги Мстиславльського гродського суду 1668 року: «Року тепер идучого тисеча шестсот пятьдесят четвертого дня, кгда неприятель Москвитин подступовал

⁶⁵ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук. — Луцьк, 2013. — С. 338.

⁶⁶ Огієнко І.І. Словник ... — Знач. праця. — С. 63.

⁶⁷ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. / Підгот. до вид. А.Матвієнко, В.Мойсієнко. — Житомир, 2002. — С. 194.

⁶⁸ Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — С. 71.

⁶⁹ Судебная книга витебского воеводы М.В. Клочко 1533–1540. / Публ. подг. В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — М., 2008. — С. 76.

⁷⁰ Судебная книга ... — Знач. праця — С. 109.

⁷¹ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — Знач. праця. — Т. І. — С. 614.

⁷² Володимирська гродська книга 1587 р. — Зберігається в Централ. Держ. іст. архів України // Ф.28, оп.1, спр.20. — Арк. 432.

⁷³ Овруцька замкова книга 1678. — Зберігається в ЦДІАУК. — Ф.15, оп.1, спр.1. — Арк. 44 зв.

⁷⁴ Предмова. Василей Тяпинський ... — Знач. праця. — С. 2 факсиміле.

⁷⁵ Предмова. Василей Тяпинський ... — Знач. праця. — С. 3 факсиміле.

под Мстислав...»⁷⁶. Навіть у перекладних білоруських та українських словниках початку ХХ століття етноатрибутив *русский* перекладено, як *московський*: блр. *Русский* — «расійскі, рускі, маскальскі, маскоўскі, маскаль»⁷⁷; укр. *Русский* — «московський, москвинський, московитський, москальський, російський, кацапський»⁷⁸.

Так само й у польських пам'ятках, причому термін *москва* вживався на позначення а) міста: «Niejaki Kurczynin [...] będąc Franciszkanem w Wilnie, uciekł z klasztoru do Moskwy; a że był aptekarz z professyi, założył na Moskwie stolicy bardzo kosztowną aptekę carowi»; б) держави: «Cesarz Karol Szósty, ścisłą mając z Moskwą alianse, miał piękne wojsko i we Włoszech, i w Niemczech»; в) жителів цієї держави: «Anglikowie [...] iako Ludzie polityczni mają wszelkie Liquory dobre. Gdy tedy Moskwa w Poselstwie iadą to u nich nabiorą tych Trunkow»⁷⁹. Загарбану в XIV ст. Галичину поляки називали *Руським воєводством*. У «Słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku» *руський* протиставляється *московському*: «Oddał mi tedy owego konia Slicznego który był nie Moskiewski ale tych Ruskich koni czerwono gniady rosły»⁸⁰. В академічному польському виданні «Wczesna Słowiańszczyzna» (2008) під гаслом *Ruś* подано такі шляхи пошуків відповідних статей: *Russia Alba* → *Biaioruś*, *Ruś* → *Ukraina*, *Ruś Halicka* → *Halicz*⁸¹. І в сучасній польській мовознавчій термінології лінгвономен «руська» мова послідовно ототожнюється з українською та білоруською мовами та їхніми діалектами: «У річищі відповідної термінології – передовсім завдяки польським мовознавцям – стосовно надбужьких говірок утвердилася назва «руські

⁷⁶ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. — Т. XXXIV. — Вильна, 1909. — С. 9.

⁷⁷ *Некрайшів С., Байкоу М.* Расійска-беларускі слоўнік. — Смаленск, 2014, /першае выданьне 1928 г./ — С. 541.

⁷⁸ *Дубровський В.* Словник московсько-український. — К., 2013, /перше видання 1911 р./ — С. 360; Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) українцями й білорусами (русинами) див. у книзі Євгена Наконечного: *Наконечний Є.П.* — Знач. праця — розділ «Московитяни».

⁷⁹ Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku. Інтернет-ресурс: [http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=MOSKWA#4622] (доступ 11.12.2015).

⁸⁰ Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku. Інтернет-ресурс: [http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402] (доступ 11.12.2015).

⁸¹ *Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu.* / Pod. red. Andrzeja Wędkiego. — Т. 1. — Warszawa, 2008. — С. 526.

говірки» («gwały ruskie»). Вона має свій історичний зв'язок із Руссю, і використовується загалом для називання українських та білоруських говірок. Етнографи XVIII–XIX століть називали людність, що послуговувалася тими говірками, – русинами (*Rusinami*)»⁸².

Цікаво подані словникові статті *Rosya*, *Rosyanin* та *Moskal* у Словнику Б. Лінде. До гасла *Rosya* після представленого потрактування з різних мов: «*Ruska semla, Rutenska dkshela, Rufiansku zharsvu, Moshkovitsku zelarstvu, Россия*» — польською подано такий коментар: «*Moskwa, wielke cesarstwo czescia w Azyi, czesca w Europie*». Назви жителів послідовно перекладені польською як «*Rosyanin Moskal, Rosyanka Moskiewka*»⁸³. Водночас автор ототожнює Русь із Москвою лише на основі кількох чеських (*boh.*) та країнських (*vind.*) діалектів: «*Rus (Boh. Rusy, Vind. Ruska semla, Rutenska dkshela, Rufiansku zharsvu, Moshkovitsku zelarstvu = Rosya = Moskwa)*»⁸⁴.

IV. Виокремлення з-поміж «руських» людей українців та білорусів.

Значно складніша проблема з розмежуванням руських людей на українців і білорусів. Нерідко в українських пам'ятках маємо виокремлення етноніма Литва — і як назви білорусів, і землі на північ від України. Вперше в українських пам'ятках термін *Литва* 'назва князівства' зустрічається під 1352 роком, етноатрибутив за етнічною приналежністю *литвин* — у 1392 р. «послали єсть к нам посла вашого литвина на има невоиства»⁸⁵. Щоправда, із контексту важко зрозуміти, чи йдеться про литвина-білоруса, чи литвина-литовця? Пізніше в пам'ятках протиставлення *литва* — *русь* стає більше послідовною: «якъ литва такъ и русь кожды водлугъ заслугъ и годности свое»⁸⁶. Судячи з того, які були у згадуваних пам'ятках у литвинів імена та прізвища, вочевидь під цим етнонімом малися на увазі передовсім білоруси: «ма(р)шалкова(л) межи послами на(ш) ли(т)ви(н) кня(з) лука(ш) бо(л)ко

⁸² *Czyżewski Feliks*. Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi w świetle wypowiedzi ludności południowego Podlasia // *Gdzie było źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi*. — Lublin-Wisznice, 2015. — С. 124.

⁸³ *Słownik języka polskiego / Przez M. Linde*, wydanie drugie, poprawne i pomnożone. — Lwów, 1859. — Т. V. — С. 68.

⁸⁴ *Słownik języka polskiego*. — Зазнач. праця. — Т. V. — С. 165.

⁸⁵ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* — Зазнач. праця. — Т. I. — С. 549.

⁸⁶ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. — Зазнач. праця. — Вып. 17. — С. 65.

сви(р)ски(и)»⁸⁷. Етнонім білорус — «бѣлорусецъ» вперше трапляється в пам'ятках від поч. XVII ст.: «москва и вси бѣлорусцы не принимают тых всѣх»⁸⁸. Йдучи за М. Стрийковським, треба думати, що етнонім *литва* стосувався саме білорусів: «наши словенские вси продкове, рус, москва, поляки, литва, жmoidъ»⁸⁹, адже дослідник перераховує слов'янські народи. Італійський історик XVII ст. Майоліно Бізаччіолі у праці «Історія громадянських війн останнього часу» (1653) українські землі відповідно до прийнятої на Заході ономастичної традиції називає Руссю, Російську державу — Московією, а Білорусь послідовно — Литвою⁹⁰. С. Плохій на основі аналізу ранньомодерних литовських літописців висновує, що «літописці, які працювали в Смоленську та на теренах сучасної Білорусі, уживали термін «Русь» передовсім стосовно своєї території, не вкладаючи в його зміст південні землі, тоді як південні автори майже повністю зосереджувалися на історії своїх земель, не виявляючи особливої (або й узагалі ніякої) зацікавленості до поняття Русі, сформованого їх північними колегами»⁹¹.

Виокремлення (литвинів-білорусів та русинів-українців) чи не найвиразніше було помічено нашими сусідами поляками після входження ВКЛ до складу нового геополітичного утворення — Речі Посполитої. Ян Замойський у листі до Якуба Гербурта 15.11.1572р. розмірковує про об'єднання всіх русинів (українців) в одній країні. Я. Замойський пропонує скликати з'їзд руських воєводств перед призначеними на 13 грудня 1572 р. сеймиками: «і про панів волинських знаємо, що вони або самі поїдуть, або знатних послів пришлють ... То для того, аби нарізно радячись, ті землі не розривали. І видається мені, що панове депутати мають як до белжан, так до волинян і до інших руських земель писати, запрошуючи представників на

⁸⁷ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Зазнач. праця. — Вып. 17. — С. 66.

⁸⁸ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Зазнач. праця. — Вып. 17. — С. 271.

⁸⁹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Зазнач. праця. — Вып. 17. — С. 66.

⁹⁰ Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 241.

⁹¹ Сяргій Плахій. — Зазнач. праця. — С. 99.

з'їзд...»⁹². Не йдеться тут про те, аби «спільно про себе і про свої вольності радилися» руські-белжани, руські-волиняни з руськими-полочанами, руськими-городненцями, бо, вочевидь, у свідомості сучасників вони були різними — Руссю і Литвою. Загалом значення унії 1569 року для націєтворчих процесів у середовищі білорусів та українців — непересічне. Розділивши руських людей, які жили в одній державі ВКЛ, — з одного боку, Люблінська унія сприяла відновленню чуття єдності русинів, предки яких жили у Галицько-Волинському королівстві, — з другого.

Нарешті небагато, але є поодинокі свідчення протиставлення лінгвономенів руська=українська — литовська=білоруська. Тут варто згадати відоме в науці тлумачення Памва Беринди в своєму словнику лексеми *півень*: «пѣтель: чesки и руски. Когут. Волынски пѣвень. Литовски петухъ»⁹³, де лінгвономени *литовська* і *руська* протиставляються. Тобто для творця словника П. Беринди литовська мова = білоруська мова. Зауважимо, що на Наддніпрянській Україні традиція називати старобілоруську мову литовською трималася ще і наприкінці XVII ст. В одній із справ Пирятинського міського суду за 1683 рік читаємо: «*Васил, русявий, литовской мовы, чуприна людская, писмо вмѣть*»⁹⁴.

V. Переклад текстів з інших мов рідною мовою.

Якщо людина ставить за мету перекладати з мови на мову (практична потреба), отже, вона усвідомлює її окремішність. Говорячи про писемно-літературну руську мову, спроби перекладати нею тексти з інших мов (*церковнослов'янської* /Четья 1489, Пересопницьке Євангеліє 1556-61/, *давньоєврейської* /«Шестокрил» Иммануеля бен Иакова Бонфиса, «Тайна тайних» — др. пол. XV ст./, *чеської* «Сказаніє ѿ Сивиллѣ пророчице» — др. пол. XV ст., *латини* /фрагмент Вислицького статуту Казимира Великого, «Повѣсть о трех королах волхвах» — др. пол. XV ст./, *польської* /«Розмова

⁹²Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. — Warszawa, 1904. — Т. 1. — С. 14-16.

⁹³Цит за: *Владимиров П.* Доктор Франциск Скорина. — СПб., 1888. — С. XII.

⁹⁴Пирятинські актові книги // Стороженки, фамільний архив. — Т. 6. — К., 1908. — С. 2.

магістра Полікарпа зі смертю» – поч. XVI ст./, у Крехівському Апостолі переклад з кальвіністської Брестської Біблії 1562 р.)⁹⁵ відомі лише в Україні та Білорусі. Нічого подібного невідомо в цей час у Московії. Лише в другій половині XVIII ст. з'являються в Росії церковнослов'янсько-російські словники⁹⁶, тоді як в Україні та Білорусі вони відомі від кінця XVI ст. Чому так сталося? Відповідь очевидна: для росіян (москвинів) не було потреби перекладати з церковнослов'янської мови, оскільки саме ця мова й була в Московії єдиною літературно-писемною. Українці від кінця XV ст. /Четья 1489/, білоруси від початку XVI ст. /Біблія Скорини 1519/ разом з іншими європейськими народами прийшли до усвідомлення перекладу Святого Письма зрозумілою своєю «простою» мовою. У росіян «своєю» стала старослов'янська.

VI. Запозичення зі східнослов'янських до інших мов.

Дуже складно розмежувати *руські* запозичення цього періоду в польській, чеській, румунській, литовській між українською та білоруською мовами. Але вони є, і польські, чеські, румунські та ін. мовознавці їх саме й потрактовують як руські (українські чи білоруські). У полоністиці русизми (українізми) польські мовознавці виявляють від XVI ст.⁹⁷.

Що стосується росізмів, то їх появу, наприклад, в польській мові відзначають дослідники переважно від XIX ст.⁹⁸. Щодо росізмів ранішої доби, то відзначено в польській мові XVII ст. лише кілька лексем, пов'язаних передовсім із рисами вдачі москвинів. Г. Риттер називає такі слова, які можна вважати безпосередніми запозиченнями з російської мови: *bladyniec*

⁹⁵ Темчинас Сергеюс. О времени и условиях становления русской мовы в качестве литературного языка // Новое слова ў беларусістыцы. Мавазнаўства. Матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў. — Мінск, 2013. — С. 47-52.

⁹⁶ Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. — М., 1983. — С. 105.

⁹⁷ Hrabec S. Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI-XVII wieku. — Toruń, 1949 — 159 с.; Minikowska T. Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. — Warszawa, Poznań, Toruń, 1980. — 172 с.; Rytter G. Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. — Łódź, 1992. — 172 с.

⁹⁸ Тихомирова Т.С. Судьбы русизмов в польском языке // Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты. — М., 2011. — С. 104.

(‘pogardliwy epitet, którym określano Rosjan’), *wor* (‘łotr, złodziej’), *worowanie* (‘bezecestwo, przestępstwo’), *zmiennik* (‘zdrajca’), *zmienny* (‘zdradziecki’)⁹⁹.

До XVI ст. століття білоруська, російська та українська мови були сформовані як самодостатні системи з чітко визначеним набором визначальних рис, аби їх трактувати як окремі слов’янські. Це стосується головно тогочасних розмовних мов. У XVI ст. на українських та білоруських землях набула значного розвитку й розквіту писемно-літературна мова «руська», яка вочевидь, причому свідомо, протиставлялася церковнослов’янській (про що йшлося вище) і залежно від регіону зближувалася з місцевою розмовною стихією. Від другої половини XVI ст. російські мовознавці починають відлік становлення російської національної мови (усної та писемної)¹⁰⁰. А відтак у мові писемних пам’яток трьох народів — українців, білорусів та росіян — щонайменше від XVI ст. мали б бути мовні свідчення контактування цих етносів. Адже маємо незаперечні факти в історії, що такі міжетнічні взаємини між ними були. Однак на мові це або не відобразилося взагалі, або спорадично виявлено односторонні впливи: українізми та білорусизми в російській мові¹⁰¹. Зауважимо, що європейські запозичення проникали до російської мови переважно за посередництва руської, тобто української або білоруської мов. Поділяємо думку угорського славіста А. Золтана про те, що «при розгляді результатів досліджень щодо полонізмів в російській мові, зіставляючи факти пам’яток російської мови з показниками західноруських пам’яток, ми неодмінно висновуємо, що впродовж XV–XVI ст. до російської мови в переважній більшості випадків проникали лише ті полонізми, які до появи їх у великоруських текстах були вже надійно засвоєні в мові західноруській, і що поряд із полонізмами в той-таки період потрапили до російської мови також власне західноруські

⁹⁹ Rytter G. — Зазнач. праця. — С. 7.

¹⁰⁰ Ларин Б.А. Разговорный язык Московской Руси // История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). — Москва, 1977. — С. 164.

¹⁰¹ Мойсієнко В.М. Українсько-російські мовні контакти в період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) // Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии. — М., 2013. — С. 241–243. Так само виокремлюють впливи білоруської мови на російську від часу найдавніших контактів і білоруські вчені. Росіїзми ж активно починають проникати до білоруської мови лише від XVIII–XIX ст. (див.: Нікалаєва В.М. Русская мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя. — Мінск, 1994. — С. 460.

(українські та / чи білоруські) слова»¹⁰². Що стосується запозичень, наприклад, в українську з інших мов, починаючи від XVI ст., то вони очевидні: полонізми, богемізми, германізми, тюркізми, мадяризми, як, зрештою, відзначено й зворотні процеси: українізми в польській, чеській, угорській мовах. Запозичень в інших мовах до XVII ст. з російської (не церковнослов'янської) — немає.

Надзвичайно непросте питання про мовні українсько-білоруські взаємовпливи найдавнішої доби. І все ж вони є.

У XVI ст. в структурі тогочасної білоруської мови можна знайти поодинокі утворення, що обмежено вживалися в Україні. Ю. Шевельов окремі приклади з аканням в українській мові *багатий, гарячий*; цеканням, дзеканням — *бадьорий, буцім* пов'язує саме впливом білоруської мови¹⁰³. В. Русанівський допускає такі давні білорусизми в українській мові: *дѣцкиий, свирѣна, свирон* (приміщення для зерна), *паренина* (неоране на зиму поле), допустовий сполучник *ач* 'хотя'¹⁰⁴. Очевидно, за білоруського посередництва засвоєні українською мовою литуанізми: *кiвш, рикунья* (доглядальниця худоби в шляхетському маєтку), *клуня*.

Розуміння своєї окремішності видно з виділення й усвідомлення інших, не своєї, мов. Назви мов показово засвідчують культурну географію зв'язків українців та білорусів із світом: «зъ еврейскаго языка», «влоскии языкъ», «языком полскимъ», «лядского языка», «еллинский, латинский языкъ», «арапськимъ языкомъ», «сүрскимъ языкомъ», «нѣмецкимъ языкомъ», «языком ха(л)деиски(м)», «татарским языкомъ», «римським языкомъ»¹⁰⁵.

Від з'яви на історичній арені народів і країн з'являлися й їхні етноніми та їхні атрибутиви; разом з тим цими атрибутивами, як правило, називали й мову: поляки — польський — польська мова; німці — німецький — німецька

¹⁰² Золтан А. Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам. — М., 2014. — С. 15

¹⁰³ Шевельов Ю.В. Білорусизми // Енциклопедія українознавства. — Зазнач. праця. — Т. 1. — С. 132.

¹⁰⁴ Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985. — С. 71.

¹⁰⁵ Фаріон І.Д. Зазнач. праця. — С. 137.

мова; татари — татарський — татарська мова; волохи — волоський — волоська мова; греки — грецький — грецька мова; русини — руський — руська мова. Але такий ланцюг обривається на Московії: Москва (країна) — москва, москвини, московити (народ) — московський (етноатрибутив), але вкрай рідко маємо означення *московської* мови. Лише поодинокі в писемних пам'ятках трапляється словосполучення *московська* мова: Ieden nasz Towarzysz umiał exprimere [wyrazić] mowę Moskiewską [...] Pyta niemasz tu Lachow¹⁰⁶. Зрозуміло, що така мова в цей час (XIV–XVII ст.) поряд із польською, руською, чеською, латиною, грецькою ... була. Однак на культурно-освітньо-церковне життя тогочасної Східної Європи московська (російська) мова або не справляла жодного впливу, або цей вплив був мізерний.

VII. Руський=православний.

Послідовно номен *руський* використовували жителі усіх східнослов'янських теренів у контекстах, пов'язаних із православною вірою. Чи не вперше таке вживання зустрічаємо в Скорини – «Біблія руска...» (1519 р.)¹⁰⁷. Надалі таких контекстів стає більше: «От дїа свѣго Василя руского свата»¹⁰⁸; «У Гаца (священника – В.М.) пограбили ... быблею рускую...»¹⁰⁹. У пам'ятках російської писемності: «А живут в том погосте крещеные лопари руские веры 6 человек»¹¹⁰.

ВИСНОВКИ.

Етнономени *русини*, *русь* від часу перших фіксацій у писемних пам'ятках послідовно пов'язувався передовсім із предками українців, які проживали в Русі → Галицько-Волинській Русі → частково Литовській Русі → Козацькій Русі-Україні → Україні та білорусів, які проживали в Русі → Литовській Русі → Білорусі. *Руссю* також називали жителів Новгородської та

¹⁰⁶ Elektroniczny siownik języka polskiego XVII i XVIII wieku. http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402 (доступ 11.12.2015).

¹⁰⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 6. — С. 428.

¹⁰⁸ Поліщук В.В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. — К., 2007. — С. 70.

¹⁰⁹ Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. — Зазнач. праця. — С. 60.

¹¹⁰ Словарь русского языка XI–XVII вв. — Цит. пр. — 260.

Смоленської землі до часу їх загарбання московськими князями під опікою монголів. Етапи російської державності: Русь → Монгольська Русь → Московське царство/Московія → Росія. Від появи на геополітичній мапі Московської держави етнономени русини (русь) та москвини (московити) послідовно протиставляються як різні етноси.

Лінгвономен *руська* мова/язик пов'язувався спочатку з літературно-писемною мовою *людей руських* (українців та білорусів), а згодом також із мовою захоплених *руссю* північних та східних земель. Русини протиставляли свою «прирожону» руську мову церковнослов'янській. Руська мова, пройшовши свій золотий вік у часи ВКЛ XIV–XVI ст., виконувала функції офіційної в князівстві, але в умовах подальшого бездержав'я, без опертя на конкретні місцеві говірки, а відтак, не маючи під собою живильного народного джерела, пристосовувалася спочатку до польської, потім до церковнослов'янської у її московському варіанті, аж доки не померла майже скрізь природною смертю. Народно-розмовні український та білоруський струмені, пробившись крізь церковнослов'янський мовний бар'єр, так і не пробились остаточно крізь наддіалектність *руської книжної* мови в XVI–XVII ст. Однак *русько-*, *простомовні* традиції в Україні та Білорусі дали поштовх для народження національних мов на народній основі. Невдовзі церковнослов'янську та значною мірою штучну руську мови було зметено й розчищено дорогу для постання новоукраїнської та новобілоруської літературних мов. Народно-розмовний російський струмінь крізь церковнослов'янський фільтр пробивався слабо. У Московії умов для протиставлення живої російської мови церковнослов'янській не було. Навпаки «на відміну від Литовської Русі, де до кінця XV ст. церковнослов'янський елемент у великокняжих грамотах зникає, в Московській Русі ніщо не перешкоджало неперервному впливу церковнослов'янської на канцелярську мову, передовсім, певна річ, на стійкі формули, і цей вплив підтримував уживання традиційних формул до

петрівської епохи»¹¹¹. Російська літературно-писемна мова формувалася передовсім на основі церковнослов'янської із долученням місцевого слов'янського та фіно-угорського, а також українського й білоруського розмовного елемента. Тому літературна російська мова на народній основі (на відміну від української та білоруської) так і не постала; остаточного розриву між двома мовними стихіями не відбулося, відбулося швидше їх об'єднання, причому неспівмірне на користь церковнослов'янської.

Етноатрибутив *руський* (*руськыи, руский, рускии, роускии, роуский, русскіи, руски, роуски, руськии, рускіи, роускы, рускыи, рускій, русский, рускі*) у писемних пам'ятках XIV–XVII ст., творених на українських та білоруських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, вживано в поєднанні з іменниками: *народ, мова, звичаї, віра*. *Руський народ* = русини (українці й білоруси); *руська мова* (проста) = писемно-літературна мова русинів (українців та білорусів) із різним відсотком їх живого мовлення, що протиставлялася церковнослов'янській; *руські звичаї* = українські та білоруські звичаї; *руська віра* = православна віра, віра русинів (українців, білорусів) та москвинів (росіян). Ці ж такі терміни вживано й у Монгольській Русі, пізніше Московії, але із певними особливостями: *руський (русский) народ* = москвини (росіяни), але \neq русини (білоруси, українці); *руська мова (русский язык)* = місцева російська розмовна, але \neq російська писемно-літературна мова, оскільки російська писемно-літературна мова = старослов'янська московського ізводу¹¹².

Руський – єдиний термін-етноатрибутив, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну

¹¹¹ Золтан А. — Зазнач. праця. — С. 41.

¹¹² У процесі третього південнослов'янського впливу має місце напластування (перенесення) південно-західноруської мовної ситуації (дві книжні мови: «словенська» та «проста» або «руська» /українська та білоруська – В.М./) на великоруську (одна книжна мова: «словенська», вона ж і «руська» /російська – В.М./). Див.: Успенский Б.А. История русского литературного языка XI–XVII вв. — Будапешт, 1988. — С. 373.

самоідентифікацію (ендоетнономен) українцям /та білорусам – *В.М./*, попри всі політичні маніпуляції навколо нього у XVIII–XXI ст.¹¹³

V. M. Moysiienko.

WHO WAS NAMED THE RUTHENIAS IN THE KYIV RUS' AND IN
THE POST KYIVN RUS' GEOPOLITICAL FORMATIONS

(before the history of the nation-name and the language-name "Ruthenian"
usage in the Belarus, Ukrainian and Russian studies)

K e y w o r d s: language-name, nation-name, ethnic consciousness, Ruthenian, historical dialectology.

The ethnonomens “Ruthenian”, linguonomen “the Ruthenian language” and ethnoattribute “ruthenian” using is analysed in the article on the numeral examples from written monumental books from the different periods of time. The complete lexical and practical difference in these nomens’ using for ancestors of Byelorussians, Ukrainians and Russians naming in different periods by their contemporaries and by the scientists since 19th century till nowadays is ascertained.

¹¹³ *Фаріон І.Д.* — Зазнач. праця. — С. 189.